

MOTTE-BURCHTEN IN MERCHTEM?

Op zoek naar middeleeuwse forten in Merchtem-centrum.

Belegering van een motte-burcht op het beroemde tapijt van Bayeux uit 1068 ((© wikimedia commons)

Inleiding

Wie zich een voorstelling wil maken van hoe onze regio er in de vroege middeleeuwen (ca. 500 – ca. 1000) en de hoge middeleeuwen (ca. 1000 – ca. 1250) moet hebben uitgezien, staat voor een moeilijke opdracht. Het is namelijk zo dat sinds de late middeleeuwen de mens steeds meer zijn omgeving naar zijn eigen hand zette/zet. Ook in gebieden of natuurelementen die authentiek ogen, zoals bossen, vijvers, natuurparken ... heeft de mens zijn stempel nagelaten.

In zekere zin mag ons dat niet verbazen: de Nederlanden zijn sinds de middeleeuwen één van de meest dichtbevolkte regio's van Europa. Daardoor zijn niet alleen oorspronkelijke landschapselementen verloren gegaan, ook heel wat sporen van menselijke activiteit verdwenen doorheen de tijd.

Dat wil niet zeggen dat het verleden helemaal weg is. Enerzijds duiken er regelmatig nog overblijfselen op bij opgravingen. Denken we maar aan de resten van een Romeinse villa die blootgelegd werd bij de aanleg van de sportterreinen achter de Merchtemse begraafplaats in 2007. Anderzijds getuigen sommige landschapselementen van een ver verleden. Denken we maar aan kerken, kapellen, gebouwen met een ringgracht, driespleinen (driehoekige pleinen), straatnamen, stratenpatronen ...

Naar aanleiding van de archeologiedagen van mei 2023 gingen we binnen Heemkring Soetendaelle op zoek naar middeleeuwse castrale mottes in Merchtem. Deze kleine brochure is daarvan een neerslag.

Wat waren mottes? Stonden er in Merchtem? Hoe speelden ze een rol in de Merchtemse geschiedenis? Het zijn maar enkele vragen die opborrelden bij de start van het project eind 2022. We hopen er, gezien het korte tijdsbestek, afdoend antwoord op te geven.

Veel leesplezier.

W. Robberechts, juli 2026.

Vroegmiddeleeuwse versterkingen: over walburchten en castrale mottes.

Wie in het middeleeuwse verleden duikt van zijn regio, stoot relatief snel op het begrip “motte”. Het wordt (en werd) vaak gebruikt als synoniem voor een vroegmiddeleeuwse versterking. Dat klopt niet, omdat deze spreekwoordelijke vlag de lading niet dekt. Wanneer men het heeft over vroegmiddeleeuwse burchten, onderscheidt men twee types: walburchten en castrale mottes (motte-burchten).

Van de twee types zijn de **(ring-)walburchten** het oudst: we situeren ze tussen de 10de en 12de eeuw. Deze versterkingen waren vrij eenvoudig van structuur. De (houten) woon- en dienstgebouwen van een edelman/krijgshere werden omringd met een cirkelvormige aarden omwalling. Bovenop de omwalling voorzag men een palissade, ofwel een omheining van houten palen. De aarde waarvan de omwalling werd gemaakt, was afkomstig van een met de hand gegraven ringgracht.

Als verdediging tegen de invallen van de Noormannen, ontstonden walburchten in o.m. Veurne, Oudenburg en Brugge. Wie een mooi bewaard gebleven voorbeeld wil zien van een dergelijke versterking, kan op zoek gaan naar de ‘Duno’ bij Heveadorp (in de buurt van Arnhem, NL).

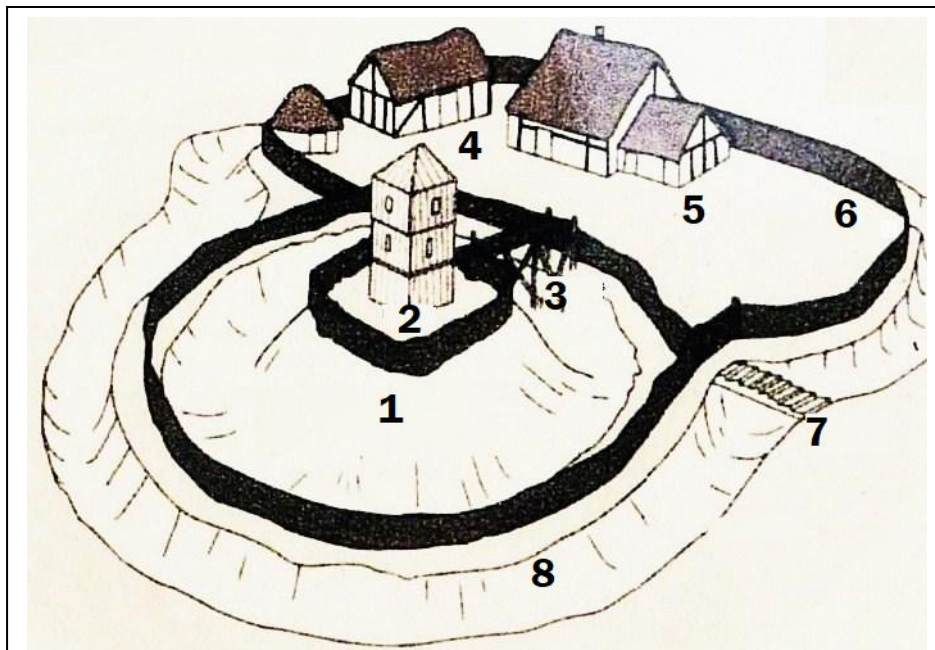

Reconstructieprent van de ringwalburcht Souburg (Zeeland, NL).

<https://westhoekjes.com/2022/02/05/slaepers-van-vuerne-hebt-oock-uwen-toer/>

Aan het eind van de 10de eeuw dook er een nieuw type versterking op: de zogenaamde '**castrale motte**' of **motte-burchten**. In het huidige Vlaanderen situeert men ze vanaf het 1050. In tegenstelling tot de ringwalburchten, bestonden motte-burchten uit twee delen. Het meest imposante deel noemt men het 'opperhof'. Het is een terrein waarop men een aarden heuvel ('een motte') liet aanleggen. De basisdiameter van de motte schommelt tussen de 40 en 50 meter, de hoogte varieerde van 3 tot 20 meter of meer. Bovenop de heuvel bracht men een toren (of zaal) aan. Dit was de eigenlijke militaire versterking of 'castrum'. In steen-arme gebieden werd die toren doorgaans in hout opgetrokken. Rond de motte stond een palissade met daarachter een (droge of natte) gracht die in sommige gevallen 30 meter breed kon zijn.

De gracht van het opperhof was verbonden met de gracht van het tweede onderdeel: het 'neerhof'. Dit lager gelegen deel van de versterking was vaak opgehoogd en voorzien van een palissade. Hier speelde zich het gewone leven af: er stond het woonhuis van de heer, naast nutsgebouwen (zoals stallen en schuren) en vaak zelfs een kapel.

Reconstructieprent van een castrale motte door Henri Moreau
([Cléden-Poher 34A_motte castrale plan.jpg \(734×498\)](http://Cléden-Poher_34A_motte_castrale_plan.jpg) (wikimedia.org)).

1 = motte (aarden heuvel), 2 = Donjon (toren), 3 = ophaalbrug, 4 = woonhuis, 5 = nutsgebouwen, 6 = palissade, 7 = trap, 8 = ringgracht.

Motte-burchten waren op militair vlak een enorm succes. In tegenstelling tot de ringwalburcht bood de motte het voordeel van verdediging vanuit de hoogte. Bovendien konden motte-burchten relatief snel gebouwd worden. Verder was het bouw materiaal (hout en aarde) overal voorhanden – steen was immers peperduur. In relatief korte tijd verschenen castrale mottes in de buurt van grenzen en belangrijke handelswegen (zowel over land als over water).

De komst van motte-burchten had niet alleen een militaire impact op de regio, ook als machtssymbool konden ze 'tellen'. De aarden heuvel en toren staken met gemak boven de bewoning (inclusief kerken) uit en waren in die tijd ver in de omtrek te zien. De grootte van een motte-burcht vertelde dus veel over de status van z'n bewoner. Dat leidde ertoe dat, in verschillende gevallen, de plaatselijke bevolking zich in de buurt van de castrale motte ging vestigen, waardoor de burcht uitgroeide tot het centrum van een dorp. De kapel van de motte-burcht groeide in die gevallen uit tot de dorpskerk.

De faam van de motte-burchten duurde grofweg een tweetal eeuwen. Militair gezien boetten ze aan belang in omdat de constructies geen antwoord hadden op ondermijning bij belegering. Bovendien bleken ook motteheuvels gevoelig te zijn voor verzakkingen wanneer men de sites ging 'updaten' door de houten toren te vervangen door een stenen exemplaar. Na de 13de eeuw werden er dan ook geen klassieke motte-burchten meer gebouwd.

Hoe vaak kwamen motte-burchten nu voor? Volgens historicus drs Bas Aarts, gespecialiseerd in middeleeuwse kastelen, was het bouwen van motte-burchten voorbehouden voor hogere edellieden: *"Wanneer we op zoek gaan naar de vroege burchten binnen (...) Brabant moeten we ons vooraf realiseren dat veel leden van met name de lage adel mogelijk nooit aan een echt versterkt huis zijn toegekomen. Voor hen kan een eenvoudig omgrachte hof voldoende status hebben geboden. In archeologische zin hebben we hier nog niet veel zicht op."*¹

Het Agentschap Onroerend Erfgoed (AOE) sluit deels bij aan, maar meent dat het *"voorbeeld van de hoge adel (...) snel overgenomen [werd] door de lagere adel, die eveneens de strategische voordelen van een mottekasteel inziет. In de loop van de 12de en de 13de eeuw worden bijna overal in [het huidige] Vlaanderen op grote schaal mottekastelen gebouwd, die fungeren als hoofdplaats van een lokale heerlijkheid."* De motte-burchten van de lagere edelen, zeker in landelijke gebieden, zouden wel *"vaak slechts nabootsingen zijn met veeleer lichte aanaardingen."* Die tendens mondde op zijn beurt uit *"in het ontstaan van de **site met walgracht of moated site**, die op grote schaal werd gebouwd vanaf de late middeleeuwen en niet meer uitsluitend voorbehouden was voor de adel. Ook vrije boeren of welgestelde burgers bouwden op grote schaal omgrachte woningen en boerderijen, die vaak licht opgehoogd werden."*²

Sinds het ontstaan van de moated sites zien we ook een verkeerd gebruik van het begrip 'motte' opduiken. Daar waar het begrip aanvankelijk sloeg op de handmatig gecreëerde heuvel, duikt 'motte' ook op in de betekenis van omwald eiland – dus in de betekenis van omgrachte site.

¹ AARTS, *Vroege burchten in het hertogdom Brabant*, p. 11

² ANNAERT, *Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen* p. 58

Middeleeuws Merchtem in een notendop.

Het bestuderen van de vroege en hoge middeleeuwen op plaatselijk vlak is vaak koffiedik kijken. Over deze periode bestaan, zeker als het gaat over kleine nederzettingen als Merchtem, haast geen geschreven bronnen. Zo zien we Merchtem, onder de benaming 'Martinus' het eerst rond het jaar 1050 opduiken in de kronieken van de *Gesta Episcoporum Cameracensium* – de kronieken van het bisdom Kamerijk. Ook de huidige deelgemeente Hamme wordt in dezelfde 11de eeuw voor het eerst vermeld in documenten. Maar in beide gevallen wordt er weinig gezegd over de dorpen zelf. Het weinige archeologisch onderzoek dat doorheen de jaren verricht werd op het huidige grondgebied van Merchtem kan de geschiedkundige leemte niet opvullen. Er is dus duidelijk nood aan meer onderzoek.

Dat betekent niet dat we volledig in het duister tasten over het verleden van Merchtem. Zo weten we dat de oudst bewoonde kernen ter hoogte van de huidige Puursstraat en Kalkovenlaan moeten hebben gelegen. Vandaar dat men in 2007, bij een archeologische noodopgraving, resten vond van een Gallo-Romeinse villa achter de gemeentelijke begraafplaats.

Wanneer we naar de vroege middeleeuwen kijken, kan toponymie enigszins hulp bieden. Zo weten we, bijvoorbeeld, dat plaatsnamen eindigend op -heim (zoals in heimwee of het Engelse home) verwijzen naar woonplaatsen van Frankische heren (vb. Merchtem, Brussegem, Peizegem, Miereregem, Hukkelgem ...). Ook sommige driehoekachtige structuren in de straten verwijzen naar Frankische driespleinen (vb. Krekelendries, den Dries ...). In deze periode duiken de eerste christelijke gemeenschappen op in Merchtem, vooral in Ossel, Hamme en ter hoogte van Terspelt.

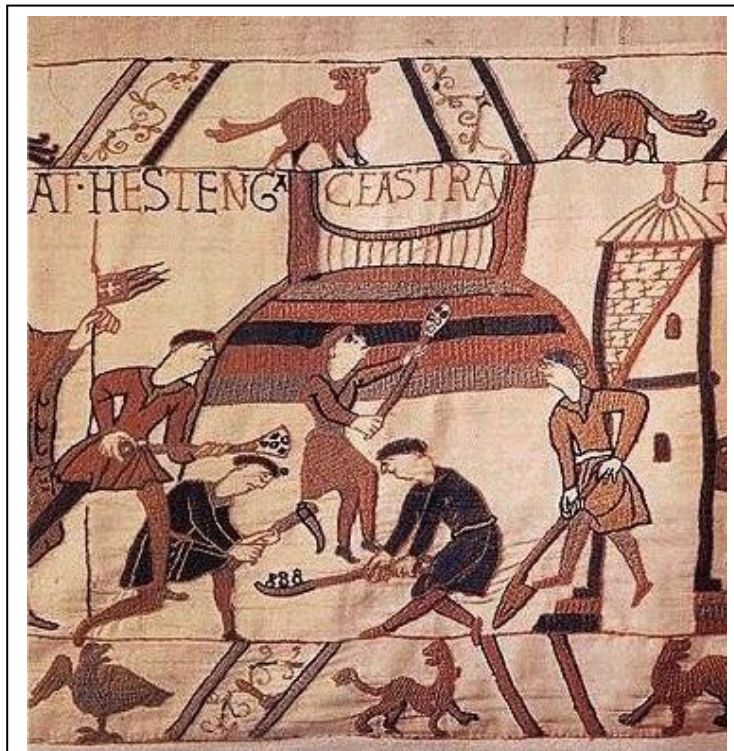
Rond de 10de eeuw zou, volgens historicus J. Verbesselt, een motte-burcht worden opgericht op de Reedijk. Recenter onderzoek trekt die stelling in twijfel, omdat er te weinig bewijsmateriaal voorhanden is.

Vanaf de hoge middeleeuwen (ca. 1000 – ca. 1250) zijn we beter geïnformeerd. Rond het jaar 1000 moet Merchtem een verzameling van verschillende wijken geweest zijn, met hier en daar een belangrijke hoeve. Langzaamaan groeide een van die wijken uit tot het huidige centrum. Het feit dat er twee belangrijke handelswegen elkaar kruisten, was daar bepalend in. De ene handelsroute ging van Leuven over Vilvoorde en Merchtem in het hertogdom Brabant naar het graafschap Vlaanderen (Dendermonde en Gent). De andere weg liep van Henegouwen over Asse en Merchtem richting Den Briel in Buggenhout om er de Schelde te bereiken.

De handelswegen zorgden langzaamaan voor meer groei en dat leidde er onder meer toe dat Merchtem in 1251 de titel 'vrijheid' kreeg. Daarmee werd Merchtem een soort mini-stadje. Het verhaal van de vrijheid werd uitvoerig beschreven door J. Verbesselt. De economische bloei was echter broos... Een drietal stevige dorpsbranden zouden in de 16de eeuw een sterke domper zetten op de groei van het nieuwbakken stadje (1540, 1543 en 1571). Ook de ingebruikname van het kanaal Brussel-Willebroek (vanaf 1561) gaf rake klappen aan de Merchtemse economie – het handelsverkeer verschoof stilaan ten nadele van Merchtem. Eeuwenlang zou Merchtem een middelgroot landelijk dorp blijven...

Castrale mottes in Merchtem?

Wie zich inleest in het Merchtemse verleden, zowel in heemkundige literatuur als op vb. publicaties van het AOE, leest al snel dat het huidige Merchtem verschillende “mottes” rijk was. In totaal zou het gaan om een zevental: de Borcht op de Reedijk, de Hunsberg op de Wolvertemse Steenweg, het domein Appelkot op Terspelt, het voormalige kasteeldomein op de huidige Burchtlaan (‘Den Bergh’), het Hof ten Houte, het Hof te Pensceghem en het Hof ter Hamme. Dat zijn er bijzonder veel. Ging het hier om castrale mottes, de light-versie ervan of ging het hier om ‘moated sites’? En speelden ze een rol van betekenis in Merchtem – of zelfs daarbuiten? We bespreken ze hierna in alfabetische volgorde.

Bouwen van “ceastra” – een castrale motte – te Hastings (Engeland) in 1066. Detail van het befaamde tapijt van Bayeux (ca. 1068).

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Motte.jpg>

Appelkot (Terspelt)

*“Ten zuidoosten van de dorpskern van Merchtem bevindt zich het historische domein Hof ter Spelt, ook zogenaamd Appelkot, met de behouden structuur van een middeleeuwse, omgrachte kasteelmotte. Het landhuis en het koetshuis, evenals de landschappelijke tuinaanleg dateren van rond 1860.”*³ Met andere woorden: volgens het AOE staat er vandaag een 19de-eeuwse villa op de plaats waar ooit een omgrachte kasteelmotte stond. Klopt dat eigenlijk en wat weten we over deze site?

Het Hof ter Spelt maakte deel uit van een middeleeuws grootgrondbezit dat, volgens historicus Verbesselt, een vermoedelijke omvang had van 80 bunder (ca. 120 ha) in de 13de eeuw. Het omvatte o.m. de Speltkapel, die het oudste kerkgebouw van Merchtem-centrum moet geweest zijn.

De geschiedenis van het Hof ter Spelt gaat volgens diezelfde Verbesselt terug tot de 12de eeuw. Het domein was een leen van de heren van Grimbergen en werd bewoond door de familie De Spelt (of De Spalt). Die laatsten waren niet van de minsten. Zo werd een zekere *“Walterus de Spalt”* vermeld als getuige in een oorkonde van graaf Boudewijn VII van Vlaanderen in 1117. Twintig jaar later zou er zelfs een *“Henricus de Spalt”* opduiken in een oorkonde van de abdij van Affligem (1138), waarin de Engelse koningin Aleydis een schenking doet...⁴

Ondanks hun status zouden de Spelt niet het belangrijkste geslacht van Merchtem worden. De precieze reden waarom kennen we niet. Speelden de Grimbergse oorlogen⁵ (1139-1159) hier een rol in? Werden de Spelt, als leenmannen van de heer van Grimbergen, na de nederlaag van hun leenheer verplicht tot het spelen van de spreekwoordelijke tweede viool? Het is best mogelijk.

Woonden de Spelt in een castrale motte? Allicht niet. Voor zover we weten was er geen motte-heuvel aanwezig. Nochtans is dat dé voorwaarde om een site tot castrale motte te bestempelen. We gaan ervan uit dat het Hof ter Spelt een ‘moated site’ was, zoals dat het geval is op de oudste afbeelding van de site (de kaart van J. Van Acoleyen uit 1705-1706).

³ INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: Domein Appelkot (online).

⁴ SACRE, *De geschiedenis*, p. 144.

VERBESSELT, *De Vrijheid Merchtem*, p. 234.

⁵ Dat was een reeks van conflicten tussen 1141 en 1159 om de macht over de regio ten noordwesten van Brussel. Aanleiding voor het geweld was het feit dat de heer van Grimbergen, Arnout Berthout, de tweejarige Godfried III niet wou erkennen als hertog van Brabant en dus als leenheer. Hoewel de heren van Grimbergen al snel het onderspit moesten delven in de Slag bij de Ransbeek (1142), sluimerde het conflict tot 1159, toen de hertog er uiteindelijk in slaagde de motte-burcht van de Berthouts (in het huidige gehucht Borchte te Grimbergen) in te nemen en te verwoesten. In die periode behoorde (een deel van) Merchtem tot het Land van Grimbergen, terwijl bijvoorbeeld Asse sinds 1012 onder invloed van de graven van Leuven stond.

Het Appelkot op Terspelt. Detail van de kaart van Ferraris (1771-1778). © KBR

Borcht (Reedijk)

De Borcht is een van de meest spectaculaire middeleeuwse sites van Merchtem. Het is een ovaalvormig eiland van ongeveer 140 op 80 meter, omgeven door een gracht die ca. 8 meter breed is. Op basis van een landmeterstudie uit 1705 berekende B. Claeys dat de site zo'n 1,6 ha bedroeg.

Hoe en wanneer de plaats ontstond, weten we niet. *“Hier hebben wij maar één enkel aanknopingspunt, nl. dat van de Hobosch, het voornaamste ridderlijk geslacht van Merchtem”,* schrijft historicus J. Verbesselt. Dit adellijk geslacht zou de site, dat ze in leen hadden van de hertogen van Brabant, beheerd hebben. Als geen ander vatte Verbesselt de historie van de Hobosch treffend samen: *“Ze [de Hobosch] verwerven aldus aanzien en goed in de vorm van vooral de parochierechten en tienden. Maar nooit zullen zij sterk genoeg uitgroeien om aan de greep van de graven [van Leuven⁶] te ontsnappen. Zij voeren nu wel de eretitel de Merchtem, maar het blijven steeds van Hobosch. (...) tegenover de heren van Asse bleven zij steeds minder in rang. De graaf bleef primeren en de Borcht bleef zijn bezit en werd niet, zoals te Asse, het bezit van de plaatselijke heer. De Hobosch bleven, wegens hun afkomst, steeds in dienst van de heer. Daar ligt de hoofdoorzaak én van het fortuin én van het teloor gaan van de Hobosch.”*⁷

De opkomst van de abdij van Affligem zette de zwanenzang in voor de Hobosch als heren van Merchtem. De abdij werd het instrument waarmee de graven van Leuven (later hertogen van Brabant) de macht van de Hobosch langzaam zouden uitkleden. In 1120 lieten de hertogen via de bisschop van Kamerijk het patronaat van de kerk aan Affligem schenken. Toestemming van de Hobosch hadden ze niet, ze werden zelfs niet eens vermeld in de schenkingsoorkonde. In de decennia die daarop volgden verwierf de abdij steeds meer domein in Merchtem, ondanks het verzet van de Hobosch. Alsof dat niet genoeg was, palmde Affligem alle tiendengebieden van de Hobosch een voor een in. Tegen 1251 was de macht van de Hobosch gebroken. In datzelfde jaar verleende hertog Hendrik III de titel 'Vrijheid' aan het dorp Merchtem. Daardoor werd het prille stadje nu juridisch losser van de heren van Merchtem.

De site van de Borcht kwam in de 14de eeuw in handen terecht van een Brusselse patriciërfamilie, de Pipenpoy. Zij bouwden er een (stenen) buitenverblijf. Hoe dat er uit zag, weten we niet. Feit is wel dat de woonst van de Pipenpoy rond 1580 afbrandde. De woonst van de heren van Merchtem zou later 200 m verder verhuizen, naar de site Den Bergh in de huidige Burchtlaan (zie verder). De Borcht zelf deed dienst als siertuin of park, wat mooi afgebeeld staat op de Ferrariskaart (eind 18de eeuw). Hoewel de kaarten van Ferraris haast nooit details weergeven van tuinaanleg, moet de siertuin van de Borcht danig indruk gemaakt hebben op de kaartmakers dat ze het toch afbeeldden. In de vroege 19de eeuw werd het eiland gebruikt als landbouwgrond. In 1883, tenslotte, werd het domein opgekocht door kunstschilder Joseph Stallaert die er de huidige villa liet bouwen.

⁶ De graven van Leuven werden in 1190 verheven tot hertogen van Brabant.

⁷ VERBESSELT, *De Vrijheid Merchtem*, p. 188.

Het belang van de site van de Borcht voor Merchtem kan moeilijk onderschat worden. In de eerste plaats omdat ze de handelswegen die Merchtem doorkruisten overschouwde en beschermde. Daarnaast is het ook een feit dat deze plek zal uitgroeien tot hét centrum van Merchtem. Dat de privékapel van de Hobosch zou uitgroeien tot de parochiekerk van Merchtem is daar een mooie illustratie van.

Was de Borcht een motte-burcht?

Tot nog toe gaan alle historische publicaties die over de Borcht handelen er van uit dat het een castrale motte was. Het belangrijkste argument daarvoor is het feit dat rond het jaar 1050 Merchtem een grensdorp werd: een motte-burcht moest dus instaan voor de bescherming van de grens van het hertogdom Brabant.⁸ Dat er van de motte-heuvel niets meer te zien zou zijn vandaag, verklaart men door te stellen dat de site in 1822 genivelleerd werd.⁹

Het klinkt allemaal heel aannemelijk, maar roept toch een heleboel vragen op. Het is inderdaad zo dat de grens tussen Brabant en Vlaanderen geen rustige grens was, maar wanneer de legers van beide regio's met elkaar in de clinch gingen, deden ze dat vooral in de streek van Asse. Dat wordt ook bevestigd door auteurs als Verbesselt¹⁰ en anderen.¹¹ Een sterke burcht te Asse lijkt ons nuttiger te zijn geweest dan te Merchtem.

Verder vragen we ons af waarom er in de cijsboeken rond 1270 nergens een motte-heuvel vermeld werd.¹² De aanwezigheid van een dergelijke heuvel is onmisbaar wanneer men de site wil bestempelen als motte-burcht.

Ook drs Bas Aarts¹³, gespecialiseerd in vroegmiddeleeuwse kastelen, twijfelt. enerzijds omwille van de begripsverwarring tussen motte-burchten en moated sites, anderzijds omwille van de verwarring tussen Borcht en 'Den Bergh' bij heemkundige M. Sacré. Verder doet de ongebruikelijke ovale vorm van de ringgracht Aarts' wenkbrauwen fronsen.

⁸ Merchtem behoorde van oudsher tot het 'Heilig Roomse Rijk', dat in het westen sinds 872 begrensd werd door de Schelde. Aan de overzijde van die rivier lag het koninkrijk Frankrijk. Deze situatie zorgde na verloop van tijd bij de graaf van Vlaanderen (onderdeel van Frankrijk) voor problemen. Zijn 'hoofdstad' Gent lag pal op de grens en was bijzonder kwetsbaar. Daarom annexeerde de graaf rond 1050 een gebied aan de overzijde van de schelde. Daardoor kwamen de heerlijkheden Aalst, Dendermonde en Bornem in het bezit van de Vlaamse graaf. Concreet betekende dat voor Merchtem dat Opwijk, een deeltje van de heerlijkheid van Dendermonde, nu een deel van het graafschap Vlaanderen werd. Met andere woorden: Merchtem werd een dorp op de grens tussen het graafschap Vlaanderen en het (latere) hertogdom Brabant.

⁹ INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: Motte De Borcht of De Burcht met cottagevilla (online)

¹⁰ "Enerzijds gunstiger gelegen dan Merchtem, was Asse anderzijds meer blootgesteld ten tijde van oorlog. Hierdoor werd de opgang van Asse tegenover Merchtem geremd. Merchtem, alhoewel minder centraal gelegen dan Asse (...) had het voordeel langs een veiliger transitiebaan te liggen".

VERBESSELT, *De Vrijheid Merchtem*, p. 8.

¹¹ LINDEMANS, *De oorlogen tussen Brabant en Vlaanderen*.

SACRE, M. Hoe dikwijls Assche in asch werd gelegd.

VERBESSELT, J. *De oude grenzen tussen Brabant en Vlaanderen-Henegouwen*. .

¹² Verbesselt vermeldt daarover: "Wanneer dan voor de Borcht een duistere periode aanvangt, die begint rond 1270 en eindigt met de vestiging van de Pipenpoy's, dan betekent zulks dat de laatste Hobosch zijn heengegaan; de Borcht zelf, zoals te Londerzeel en te Asse, vervallen geraakt zodat nog alleen in de cijsboeken besproken wordt van de pomerio domini ducis et vivario. Daar ligt de verklaring van de duistere teksten uit de cijsboeken. Op dit ogenblik zijn de nog zo gekende 's Hertogenbogaert en -vijvers van belang, samen met 's Hertogenmolen, die van nu af het middenpunt wordt, gelet op zijn rendement, waarvan zovele brieven getuigen."

VERBESSELT, *De Vrijheid Merchtem*, p. 189.

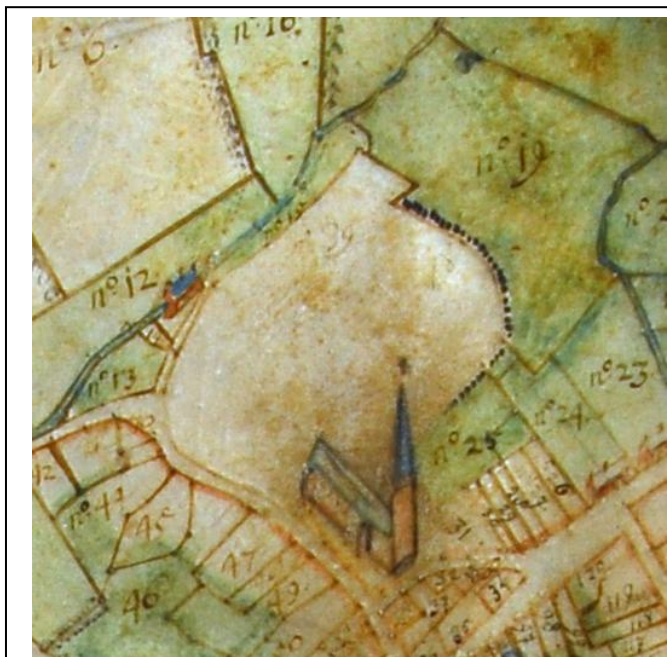
¹³ e-mail correspondentie tussen de auteur en Aarts, 30/03/2023

Verder stelt Aarts zich vragen bij de afmetingen van de site. De Borcht is immers haast even groot als de zogenaamde Senecaberg te Grimbergen.¹⁴ En laat dat nu net de grootste castrale motte in de regio zijn, in handen van de machtigste leenmannen in de regio: de heren van Grimbergen¹⁵. Wanneer we de heren van Merchtem een even grote motte-burcht toedichten als de heren van Grimbergen, zouden de Hobosch serieus 'boven hun gewicht boksen'. Of mogen we ervan uitgaan dat de Borcht in volle aanleg was tijdens de Grimbergse Oorlogen, als een soort hertogelijk statement tegen Grimbergen? Merchtem lag immers in de invloedssfeer van zowel de hertogen van Brabant als de heren van Grimbergen. Het is een interessante denkoefening, maar ook hier kan alleen maar meer uitsluitsel verkregen worden door archeologisch onderzoek.

Tot slot stelt Aarts dat er geen enkele afbeelding is van de Borcht voor 1822 waar men een verhoging kan vaststellen. Kijken we naar de pentekeningen van heemkundige F. Biesemans¹⁶ zien we nergens een verhoging. Sluitend en betrouwbaar bewijs geven deze tekeningen niet, vermits het ofwel interpretaties zijn ofwel gebaseerd op vage bronnen zoals een "gravure uit de 2de helft van de 18de eeuw".

Kaartmateriaal biedt meer houvast, maar ook geen uitsluitsel. Zo is er de kaart van landmeter Van Acoleyen (1705-1706). Daar is de site één blinde vlek. Dat is niet onlogisch, het *Caertboeck* van Van Acoleyen had tot doel om belastbare gronden in kaart te brengen. De Borcht was cijnsvrij. Op de kaart van Ferraris (1771-1778) zien we de site wel afgebeeld staan. Maar ook hier stellen we geen verhoging vast – in tegenstelling tot de oude motteheuvel van te Borcht (Grimbergen) op hetzelfde kaartblad. Toch biedt ook Ferraris geen sluitend bewijs. Immers, de (nog bestaande) Hunsberg te Merchtem staat ook niet afgebeeld als plotse verhoging.

Besluitend moeten we vaststellen dat er geen sluitend bewijs is om de Borcht als castrale motte te bestempelen. De kans is reëel dat het hier om een (niet onbelangrijke en) grote moated site ging.

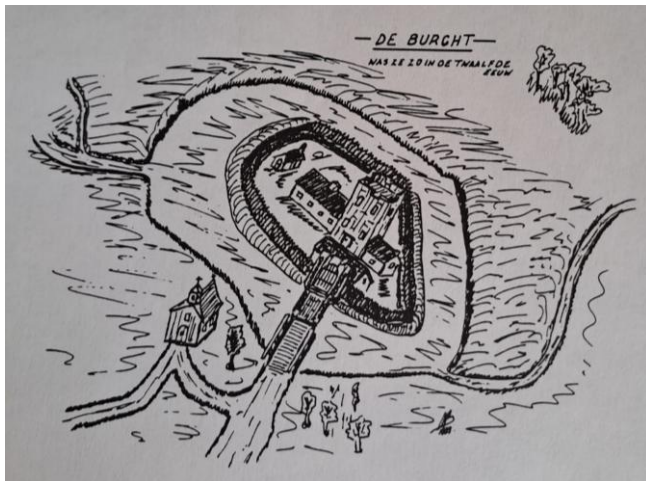

De Borcht. Detail van de kaart van
J. Van Acoleyen (1705-1706).

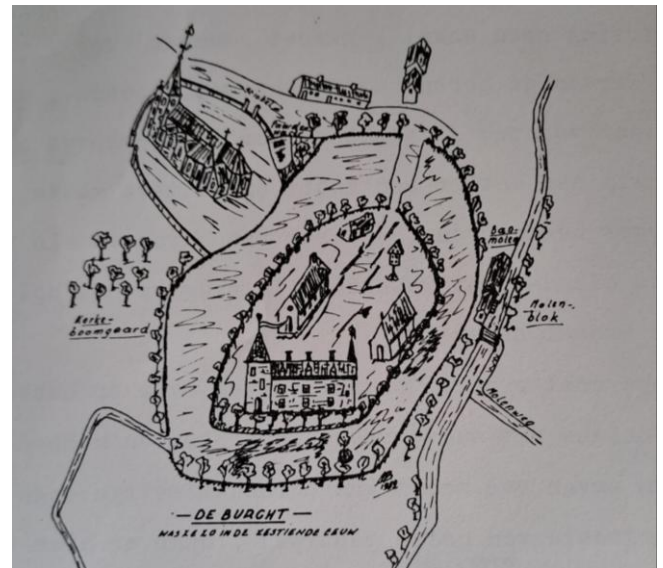
¹⁴ Terwijl de Borcht van Merchtem 140 op 80 m meet, is de basisdiameter van de Senecaberg 113 m op 105 m. De topdiameter van de Grimbergse motteheuvel meet 44 op 56 m en torent 16 meter boven het maaiveld uit. CLAES, B. *Castrale mottes in Vlaams-Brabant. Inventaris en vergelijking*.

¹⁵ De heren van Grimbergen heersten voor 1159 over een streek die (delen van) volgende dorpen omvatte: Buggenhout, bos van Aa (Zemst), Beigem, Blaasveld, Boom, Brussegem, Elewijt, Epegem, Heffen, Heindonk, Leest, Liezele, Londerzeel, Merchtem, Malderen, Meise, Nieuwenrode, Opstal, Ramsdonk, Rumst, St-Brixius-Rode, Steenhuffel en Strombeek. <http://www.de-meiseniers.be/landvangrimbergen.html>

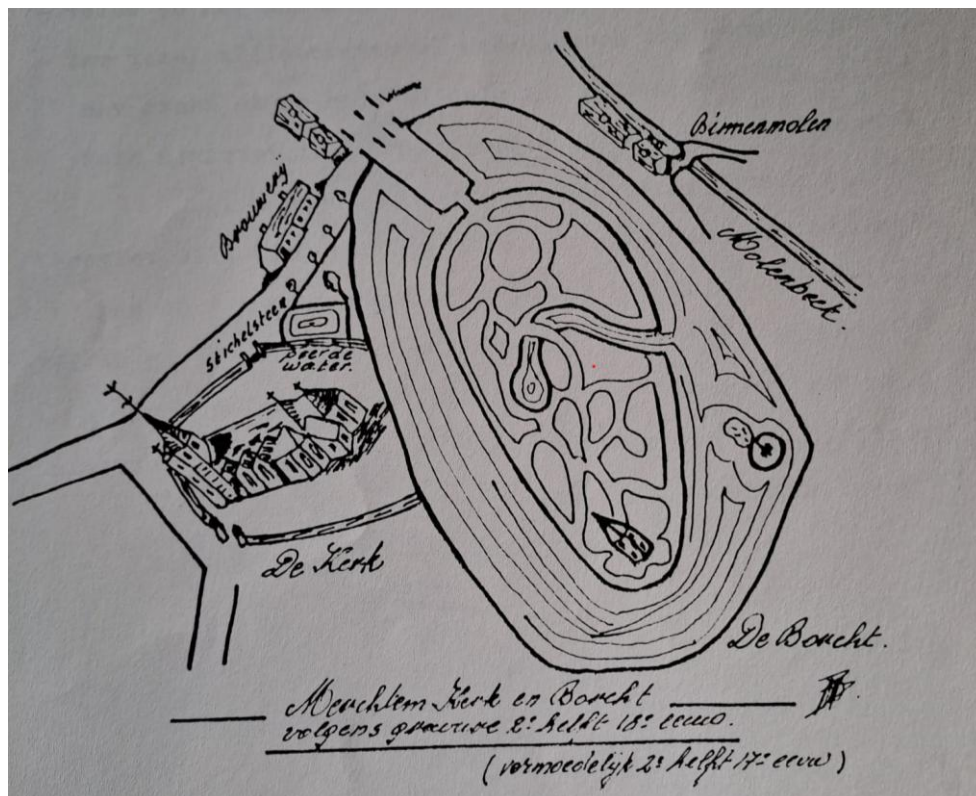
¹⁶ *De Vroegste geschiedenis omtrent de Burcht en de kerk. (heempraatje)*, p. 5, 10, 12, 14. *Wandelen doorheen Groot-Merchtem. Vrijheidspad*, p. 11.

Fantasievolle pentekening van de Borcht door F. Biesemans in een heempraatje uit 1989. Let op het bijschrift: 'De Burcht. Was ze zo in de twaalfde eeuw'...

Fantasievolle pentekening van de Borcht door F. Biesemans in een heempraatje uit 1989. Let op het bijschrift: 'De Burcht. Was ze zo in de zestiende eeuw'...

Pentekening van de 'Kerk en de Borcht' in een heempraatje uit 1989. Volgens het bijschrift baseerde tekenaar F. Biesemans zich op een gravure die officieel stamt uit de 2de helft van de 18de eeuw. Zelf vermoedde hij dat ze een eeuw ouder was. De originele gravure blijkt een groot mysterie te zijn. Bij navraag bij zowel Biesemans familie als bij de heemkring had niemand er weet van. Daardoor rijst de vraag of het hier gaat om een interpretatie of een waarheidsgetrouwe kopie van een oudere bron. Wat het torentje moet voorstellen op de site van de Borcht wordt niet vermeld. Gaat het om een alleenstaande duiventil of een woontoren?

De site van de oude castrale motte in het Grimbergs gehucht Borcht. De lichte verkleuring rond de cirkelvormige bomenrij wijst op een plotse verhoging (een heuvel dus).

Detail uit de Ferrariskaart (1771-1778), kaartblad 75 Vilvoorde. © KBR.

Onderaan zien we de Borgt.

Ten noorden ervan site 'den Berg'.

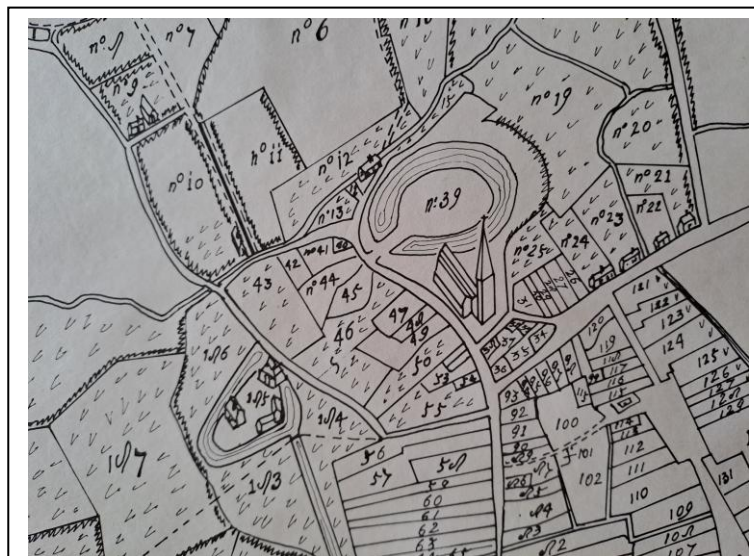
Detail van de Ferrariskaart (1771-1778), kaartblad 75 Vilvoorde © KBR.

Den Bergh (Burchtlaan)

In de huidige Burchtlaan bevindt zich een plek die op de kaart van J. Van Accoleyen (1705-1706) de naam “den Bergh oft Casteelten” draagt. Het is een omwald hof op zo’n 200 m van de Borch, waar de toenmalige heer van Merchtem woonde. Op deze plaats werd in 1768 door Maria-Theresia Peeters een kasteel gebouwd, welk men kan zien op de kaarten van Ferraris (1771-1778). Het complex was geen lang leven beschoren en brandde in de vroege 19de eeuw af. Enkel één van de koetshuizen staat er vandaag nog (nr. 41).

Wie de informatie van het AOE er op naslaat, leest dat het 18de-eeuwse kasteel “een kasteel op een motte” was. Dat lijkt ons onjuist. Vooreerst ontbreekt de site een motte-heuvel, wat nodig is om van een ‘motte-burcht’ te spreken. Verder is er ons geen middeleeuwse vermelding van de plek bekend. Enkel op basis van de plaatsnaam besluiten dat het hier om een (castrale) motte gaat, lijkt ons verkeerd. Allicht was de site licht verhoogd, ze ligt namelijk in overstromingsgevoelig gebied. We vermoeden dat men het daarom geksherend ‘Den Bergh’ noemde. Immers, in de 19de eeuw noemde de Merchtemse bevolking de huidige Burchtlaan ‘den Boulevard’, daarmee spottend met de kleine arbeidershuisjes die er stonden.

Ook hier lijkt verder archeologisch onderzoek aangewezen. Al zal dat wel niet vanzelfsprekend zijn, vermits men halfweg de 20ste eeuw de vijvers dempte met alle soorten afval...

Detail uit een 20ste-eeuwse kopie van de kaart van Accoleyen, verschenen in “Plaatsnamen van Oud-Merchtem”. Links zien we site “Den Bergh”.

Hof Ten Houte

Het Hof Ten Houte op de Peizegemse Dries is de bekendste woontoren van Merchtem. De oudste delen van het gebouw gaan terug tot de 15de eeuw, hoewel het verleden van het landgoed veel verder teruggaat in de tijd. De oudste vermelding dateert uit 1270. Het is een oorkonde waarin hertog Jan I van Brabant als leenheer het domein toevertrouwt aan Henricus de Asca, ofte Hendrik Van Asse. Het document vermeldt verder dat het leen tevoren werd beheerd door het Merchtemse geslacht van de Hobosch. Later ging het landgoed over van de heren van Asse naar o.m. het geslacht Spinola (16de eeuw).

De toren, waarvan de oudste delen dateren uit de 15de eeuw, stond aan de toenmalige grens tussen het graafschap Vlaanderen (Opwijk) en het hertogdom Brabant (Merchtem en Buggenhout). De militaire functie van de toren was echter, afgaand op het beperkt aantal schietgaten (namelijk 1), beperkt. Toch was de toren niet onbelangrijk. De handelsweg die van Henegouwen over Merchtem richting de Schelde (Den Briel in Buggenhout) liep, passeerde langs Ten Houte. Toen de drukte op deze handelsweg in de 16de eeuw afnam na het openen van het kanaal Brussel-Willebroek, verloor ook Ten Houte haar belang.

Van alle plaatselijke literatuur, oppert enkel Biesemans de mogelijkheid dat het **Hof ten Houte in oorsprong een motte-burcht** was.¹⁷ Maar was dat ook zo? Op deze vraag kunnen we eenvoudig antwoorden: neen, om verschillende redenen. Vooreerst ontbreekt hier een motte-heuvel. Anderzijds is de vorm van de omgrachting atypisch voor motte-burchten. Verder lag de site lange tijd vlak bij of zelfs net in Buggenhoutbos, zoals men kan zien op de kaart van Ferraris. Wie een burcht bouwt vlakbij een zee aan bomen, geeft extra voordelen aan z'n eigen belegeraar... Tot slot had Biesemans, ons inziens, nogal snel de neiging om omgrachte sites te catalogiseren als zijnde een castrale motte.¹⁸

Het Hof ten Houte, aan de rand van Buggenhoutbos. Detail uit de Ferrariskaart (1771-1778). © KBR

¹⁷ BIESEMANS, *Plaatsnamen van Oud-Merchtem*, pp. 39-40.

¹⁸ Dat stelden we vast in Biesemans' *Plaatsnamen van Oud-Merchtem*, in diverse heempraatjes en wandelbrochure 'Wandelen doorheen Groot-Merchtem. Vrijheidspad' (2001). In laatstgenoemde brochure heeft Biesemans het bijvoorbeeld over de zgn. "Allemans Stede" die vlakbij op het huidige Mieregemplein moet hebben gestaan en in de 16de eeuw verdween. Het was volgens hem "alleszins een versterkte hoeve geweest op een motte rondom in zijn wateren gelegen volgens oude geschriften" (p. 3). Deze bebouwing wordt, voor zover we weten, nergens anders beschreven in heemkundige literatuur.

Hof te Pensceghem

Het huidige Peizegem, een van de dorpskernen van Merchtem, is lange tijd een verzameling geweest van een aantal wijken. Door een sterke bevolkingsgroei in de 19de eeuw, klonk er in die wijken een steeds sterkere vraag naar een eigen parochie. In 1871 zouden de wijken Boskant, Ten Houte, Dries, Holbeek en Galgestraat samengevoegd worden tot 1 parochie met de naam 'Merchtem-ten-Bosch'. De aanleg van de spoorlijn Leireken (ca. 1878) leidde ertoe dat de naam van het gehucht uiteindelijk gewijzigd werd naar Peisegem (en later Peizegem). Die naam werd niet zomaar gekozen. Het treinstation dat eind 19de eeuw in leven werd geroepen, stond immers vlak bij het middeleeuwse 'Hof te Pensceghem', ter hoogte van de huidige Groenstraat...

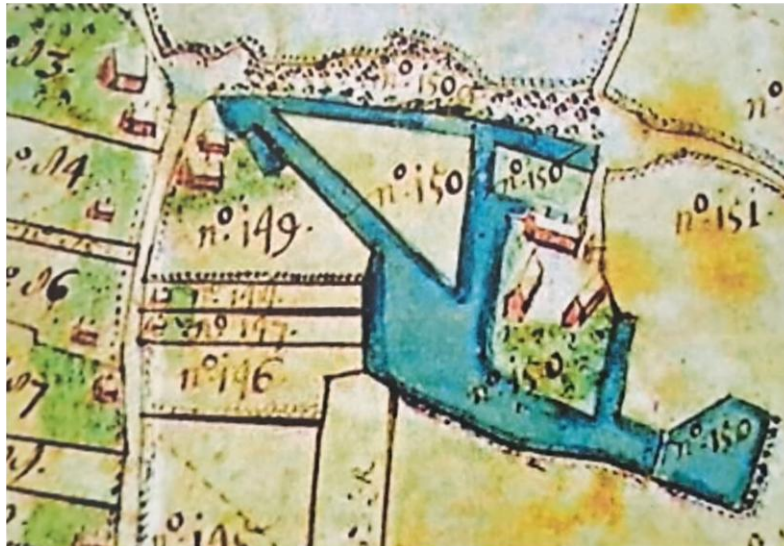
Tussen de 12de en 14de eeuw woonde in het huidige Peizegem het geslacht 'de Pencenghem', dat een hoeve bezat met ong. 10 hectare landerijen. De vroegste vermelding van de familie gaat terug op 1233, wanneer Johannes de Pencenghem genoemd werd in een oorkonde van Sigerus de Hobosch als getuige. Doorheen de eeuwen veranderde het domein regelmatig van eigenaar, gaande van de Brusselse familie T'Serclaes over de families Watermael, Pinnock, Cornelio, Oyenbrugge, Vandernoot enzovoort.

Volgens de 19de-eeuwse historicus Alphonse Wauters bevatte het domein in de 15de eeuw een kasteeltje, dat rond 1600 verdween. Enkel een door water omgeven heuvel bleef over. Die zouden, volgens H. Lariviere, op hun beurt dan weer verdwijnen bij de aanleg van de spoorlijn Leireken. De hoeve die er nog stond, brandde in 1879 af en werd niet meer heropgebouwd. In datzelfde jaar zou er op het domein ook grond afgegraven worden om er bakstenen van te maken die moesten dienen voor de bouw van de kerk. De putten die overbleven, dienden later als stortplaats voor allerlei afval – zelfs afval van de expo 58 en puin van de brand van de Brusselse Innovation in 1967... In de jaren 1970 alles met een laagje grond bedekt en later bebost.

Was het Hof te Pensceghem een motte-burcht? Volgens de eerder genoemde criteria is dat moeilijk te zeggen. In de eerste plaats zou de vroegste vermelding van de hoeve een positief antwoord kunnen geven. Verder vermelden verschillende geschreven bronnen dat er een heuvel was. Jammer genoeg weten we niet hoe hoog die precies was. Waren de afmetingen van dien aard dat we mogen spreken van een strategische hoogte, zoals in het Grimbergse Borcht? Of ging het eerder om een 'moated site'? De Brusselse historicus A. Wauters schreef wel degelijk over 'een heuvel'. Dus, als we hem volgen, zou het een strategische motte-heuvel geweest kunnen zijn. Bovendien schreef hij zijn standaardwerk *'Histoire des environs de Bruxelles'* in 1855, dus vóór de aanleg van de spoorweg Leireken in 1878. Maar ... heeft hij alle dorpen rond Brussel (incl. Peizegem) effectief bezocht in functie van het schrijven van zijn boek? Daar kunnen we niet zeker van zijn ...

Bovendien zijn er nog eens de grachten van het Hof te Pensceghem. In het kaartboek van J. Van Acoleyen (1705-1706) zien we een vijver rond de hoeve. Deze vijver heeft wel een heel eigenaardige vorm en creëert een driehoekig eiland naast de boerderij... Was dit de vijver van een motte-kasteel? Met enige fantasie kunnen we in deze kaart een achtvormige figuur zien. Het zou dus kunnen dat de vijver rond het opper- en neerhof werd aangepast doorheen de tijd. Maar is dit werkelijk zo? Of is het eerder 'wishful thinking'? Een antwoord vinden we alleszins niet meteen in geschreven bronnen. Die gaan er immers van uit dat de vijver nog lang bleef bestaan. Echter, op de Villaretkaart (1745-1748) is de vijver al sterk gekrompen en vanaf het eind van de 18de eeuw is de vijver nergens meer te bespeuren op kaarten. Het sterkt ons in ons vermoeden dat Wauters Peizegem nooit heeft bezocht. En als dat effectief zo is, in hoeverre is zijn beschrijving van het Hof te Pensceghem dan betrouwbaar?

Het Hof te Pensceghem zou dus, om te besluiten, een motte-burcht kunnen geweest zijn al is er geen echt bewijs voor. Enkel archeologisch onderzoek zou uitsluitsel kunnen geven, al zal dat niet makkelijk zijn gezien het feit dat de plaats ook werd gebruikt als 'steengroeve' en stortplaats... Toch is het, ons inziens, de enige manier om meer uitsluitsel te geven over een van de oudste plekken van het dorp...

Detail uit de kaart van J. Van Acoleyen uit 1705-1706.

Overgenomen uit '*Peizegem, een dorp met geschiedenis*' (H. Larivière).

Het Hof te Peysegehem op de Villaretkaart (1745-1748),

© www.geopunt.be

Geen water meer te zien rond het Hof te Peyseghem op de Ferrariskaart (1771-1778).

Ook latere kaarten vermelden geen vijvers meer. © kbr

Hof ter Hamme

Het Hof te Hamme is een pachthoeve van de gelijknamige historische site aan de Amelvannesbeek. Het oorspronkelijke hof lag zuidelijker, langs en parallel met de beek. Het was de residentie van de heren van Hamme, al was hun woonst van de 12de eeuw tot aan de Franse revolutie eigendom van de abdij van Affligem. Het hof verdween in de 19de eeuw, toen werd het complex gesloopt en haar omgrachting gedempt.

Het AOE beschrijft het (oorspronkelijke) hof als *“een waterburcht, gelegen te midden van een aangehoogde motte, omgeven door grachten en aarden wallen.”*¹⁹ Afgaand op de Ferrariskaarten, lijkt dat niet te kloppen. De site wijkt – althans in de 18de eeuw – sterk af van het grondplan van klassieke motte-burchten: het ontbreekt een heuvel en het heeft een enkele, rechthoekige omgrachting. Bij gebrek aan verdere info besluiten we dat het ook hier om de klassieke verwarring rond het begrip ‘motte’ gaat. De site heeft meer weg van een ‘moated site’ dan een castrale motte.

Het Hof ter Hamme. Detail uit de Ferrariskaart (1771-1778). © KBR

¹⁹ INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: Semigesloten hoeve Hof te Hamme [online]

Hunsberg.

De Hunsberg ligt op zo'n 2.5 km ten zuidoosten van de site van de Borcht, langs de huidige Wolvertemse Steenweg. De heuvel heeft een hoogte van 6 tot 7 meter, een basisdiameter van 37 m en een topdiameter van 20 meter. Daarnaast zijn er sporen van een gracht in de vorm van een halve maan van ca. 3 meter breed. Vlakbij ligt de Meuzegemse beek.

Doorheen de jaren is de site zwaar beschadigd. Vooral de aanleg van de Wolvertemse Steenweg beschadigde de noordkant van het vroegere opperhof. Van een neerhof zijn geen sporen meer. Ook het feit dat men de plaats thans gebruikt als speelbos voor jongeren en mountainbikers, versnelt de erosie van de motte-heuvel.

Het verleden van de Hunsberg is in een historische nevel gehuld. Over veel gegevens beschikken we niet. Dat leidde lange tijd tot heel wat gissingen en zelfs wilde fantasieën. Zo dacht men, afgaand op de naam van de plaats, dat het hier zou gaan om een hunebed, een soort prehistorische grafheuvel. Dat leidde op zijn beurt tot de mythe dat er een gouden kalf of een "*gulden Mahomed*" onder de heuvel zou begraven liggen. Anderen dachten dan weer dat de naamgeving verwijst naar de Hunnen, een Aziatisch ruitervolk dat het West-Romeinse rijk plunderde in de 5de eeuw.²⁰ Nog anderen dachten dan weer dat de verhoging verwees naar een soort Germaanse centurion, een aanvoerder van honderd manschappen.²¹ Deze drie verklaringen houden o.i. geen steek, omdat de plaats voor de 19de eeuw gekend stond als 'Heinsberg'. Volgens Biesemans zou die benaming slaan op de woonplaats van ene Henricus, andere heemkundigen vermoeden dat de naam eerder teruggaat op het werkwoord 'omheinen'. In het geval van het laatste zou Hunsberg dus een verbastering zijn van een (met grachten) omheinde berg.²²

Beide plaatsnamen komen niet enkel in Merchtem voor. In Landen (Vlaams-Brabant) treft men een 'Heynsberg' aan. Ook daar vermoedt men dat de heuvel in kwestie een oude motte-heuvel zou zijn. Wie verder zoekt op de plaatsnaam Heinsberg, komt allicht terecht in het gelijknamige stadje in Duitsland (Noordrijn-Westfalen), dat zich in de middeleeuwen ontwikkelde rond een castrale motte.

Ondanks schaarse bronnenmateriaal over de plaats waagde historicus Verbesselt zich aan een korte geschiedenis van de plek. Volgens hem moest de motte-burcht waken over de weg die, via Merchtem, naar Leuven en Dendermonde liep. Hij ging ervan uit dat deze site de oorspronkelijke machtsbasis zou zijn geweest voor de familie Hobosch. Eens ze in de 12de eeuw de Borcht in het huidige centrum in handen kregen, zouden ze volgens hem de Hunsberg hebben verlaten. Ze vestigden zich dan meer naar het noorden toe (het Hof te Hobosch). Tegelijk zouden ze dan vanaf de Borcht de hertog vertegenwoordigen als beschermer van de regio.

²⁰ SACRE, *Geschiedenis der gemeente Merchtem*, p. 49-59.

²¹ Dit soort mythes zijn eigen aan plaatsen die tot de verbeelding van mensen spreken. Ook over de Borcht, bijvoorbeeld, bestaat er zo'n mythe. Daar gelooft men dat er een onderaardse gang zou zijn die de Borcht verbindt met de kerk. Ons inziens zou dat allerm minst een goed idee zijn: de Borcht staat immers op een van de laagstgelegen en meest drassige plaatsen van Merchtem.

²² BIESEMANS, *Plaatsnamen van Oud-Merchtem*, p. 133-136.
DE NAEYER, *West-Brabant*, p. 213

Wat weten we eigenlijk zeker van deze Hunsberg? Niet zo veel. Er ontbreekt heel wat bronmateriaal. De vroegste historische vermelding dateert van de eerste helft van de 18de eeuw, wanneer de plaats toebehoorde aan de abdij van Groot-Bijgaarden.²³ Verder vinden we schaarse gegevens in oudere kaarten, zoals die van J. van Acoleyen (1705) en Guiot (1823). Op beide kaarten staat niet alleen de heuvel duidelijk afgebeeld, maar ook een andere cirkelvormige structuur rondom de heuvel. Volgens Claes en Degryse zou dat kunnen wijzen op de aanwezigheid van een vluchtburch of een oud grachtensysteem.²⁴ De straalsgewijze percelen rond de heuvel zouden er op kunnen wijzen dat hier een motte-burcht werd opgericht om de streek te ontginnen vanuit het heerlijk domein.²⁵

Ook de ligging van de hele site is voor een militair bouwwerk niet slecht: de Hunsberg kijkt uit over het dal waarin Merchtem centrum vandaag ligt. Legt men bovenstaande elementen bij elkaar, kunnen we besluiten dat deze site best een restant van een castrale motte zou kunnen zijn – al zou archeologisch bewijs definitief uitsluitsel kunnen geven.

De Hunsberg. Detail van de kaart van J. van Acoleyen. Opvallend is de duidelijk aanwezige ringgracht rond de heuvel. Ook de straalsgewijze percelen rond de heuvel springen meteen in het oog.

²³ SACRE, *Geschiedenis der gemeente Merchtem*, p. 51.

²⁴ CLAES EN DEGRYSE, *Castrale mottes in het noordwesten van Vlaams-Brabant*, p. 6

²⁵ Uiteenzetting over mottes in het Brabantse door Bas Aarts (Grimbergen, 24/3/2023)

De Hunsberg. Detail uit de kadasterkaart van Popp (ca. 1860). Net als op de kaart van Van Acoleyen vallen de straalsgewijze percelen meteen op. Groot verschil met de 18de-eeuwse kaart is de aanwezigheid van de Wolvertense Steenweg (hier nog Steenweg op Vilvorde). De aanleg van deze straat verminkte de site, waardoor de kans groot is dat er waardevol archeologisch materiaal verloren ging. © <https://www.geopunt.be/>

Besluit

Hoewel plaatselijke literatuur aangeeft dat er in het middeleeuwse Merchtem verschillende 'mottes' stonden, is dat weinig waarschijnlijk. Van de 6 sites die heemkundige literatuur aangeeft als site met een motte-verleden, maakt ons inziens enkel de Hunsberg kans om effectief een restant te zijn van een castrale motte. De andere sites lijken, door begripsverwarring of door bij gebrek aan bewijsmateriaal, eerder moated sites. Enkel verder (archeologisch) onderzoek kan meer uitsluitsel bieden.

Bibliografie

- 1142-1159 Londerzeel en de Grimbergse Oorlog. <http://kroniekvanlonderzeel.be/artikel.php?id=3> (geraadpleegd op 4 februari 2023)
- AERTS, B. Vroege burchten in het hertogdom Brabant. Inventarisatie en analyse. In *Het Brabants Kasteel*. nr. 36 (2013), p. 5-31. [online] <https://www.academia.edu/27174675/> (geraadpleegd op 8 februari 2023)
- ANNAERT, R. e. a. Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen. Versie 1, 29/10/2008. Vroege en volle middeleeuwen. In *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed*, nr. 168. Brussel, 2021. [online] <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/40707>. (geraadpleegd op 8 februari 2023)
- ASSELMAN, R. Het Hof ter Spelt (Appelkot). Onuitgegeven heemkundig praatje. 1983 (archief heemkring Soetendaelle)
- BAEYENS, F., VRIJDAG, A. en LARIVIERE H. *Parochie Peizegem 1871-1971*. Merchtem, 1971
- BIESEMANS, F. en VERTONGHEN, H. *De vroegste geschiedenis omtrent de Burcht en de kerk*. Onuitgegeven heemkundig praatje, 1989. (archief heemkring Soetendaelle)
- BIESEMANS, F. en VAN RANSBEECK, L. *Beknopt heempraatje ter gelegenheid van ons bezoek aan het Hof ter Spelt op vrijdag 17 mei 2002*. Onuitgegeven heemkundig praatje. (archief heemkring Soetendaelle)
- BUELENS, E. Een van onze oudste gebouwen. Het Appelkot wordt gerestaureerd. Knipsel tijdschrift *Klakson* (1996). *Voorlopig heempraatje 17 mei 1966*
- BIESEMANS, F. *Plaatsnamen van Oud-Merchtem*. Merchtem, 1985.
- BIESEMANS, F. *Heemwandeling langs de Hunsberg*. Heemkundig praatje, 1990 (archief heemkring Soetendaelle)
- CLAES, B. Castrale mottes in Vlaams-Brabant. Inventaris en vergelijking. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Gent, 2002.
- CLAES, B. en DEGRYSE, H. Castrale mottes in het noordwesten van Vlaams-Brabant. In *Het Brabants Kasteel*, jg 29 (2006), nr. 1, pp. 3-18.
- DE MAESSCHALCK, E. *De graven van Vlaanderen 861-1384*. Leuven, 2012
- DE NAEYER, A. e.a. West-Brabant. 30 Wandelingen bewesten vaart Willebroek-Brussel-Charleroi. Brussel [1947].
- DENEEF, R. en WIJNANT, J. Merchtem: Borcht en kasteel van Merchtem. knipsel in Onuitgegeven heemkundig praatje, s.a. (archief heemkring Soetendaelle)
- Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. Zwolle, 2011.
- HEGENER, M. Archeologie van het landschap. Langs de aarden monumenten van Nederland. 1995. Raadpleegbaar op www.dbnl.org.
- INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: *Domein Appelkot* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76629> (geraadpleegd op 5 februari 2023).
- INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: *Huis De Motte of Den Bergh* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40239> (geraadpleegd op 15 februari 2023).
- INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: *Hof ten Houte* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40284> (geraadpleegd op 14 april 2023)
- INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: *Semigesloten hoeve Hof te Hamme* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40329> (geraadpleegd op 12 april 2023).
- INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: *Hunsberg* [online], <https://id.erfgoed.net/themas/6163> (geraadpleegd op 5 februari 2023).
- INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: *Motte De Borcht of De Burcht met cottagevilla* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40238> (geraadpleegd op 5 februari 2023).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: *Mottes* [online], <https://id.erfgoed.net/themas/44> (geraadpleegd op 2 februari 2023)

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2023: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40236> (geraadpleegd op 3 februari 2023).

LARIVIERE, H. *Peizegem, een dorp met geschiedenis*. Merchtem, 2021.

LINDEMANS, J. De oorlogen tusschen Brabant en Vlaanderen in de XIIIe en de XIVe eeuw. In *Eigen Schoon en De Brabander*, jg. 2 (1912), p. 33-38 en 49-53

SACRE, M. Geschiedenis der gemeente Merchtem. Roeselare, 1904.

SACRE, M. Hoe dikwijls Assche in asch werd gelegd. In *Eigen Schoon en De Brabander*, jg. 18 (1928), p. 120-125.

SOETENDAELLE. *Merchtem van Vrijheid tot Fusie*. Sint-Niklaas, 1982.

SOETENDAELLE. *Merchtem, ons dorp (deel 1)*. Merchtem, 1996.

SOETENDAELLE. *Wandelen doorheen Groot-Merschtem. Vrijheidspad*. Brochure (2001)

STUDIEBUREAU ARCHEOLOGIE. Archo-rapport 96. Het archeologisch onderzoek in de Sint-Gudulakerk in Hamme (Merchtem). Kessel-Lo, 2012. [online], <http://www.studiebureau-archeologie.be/projects/Archo%20Rapport%20096%20Bundel.pdf> (geraadpleegd op 12 april 2023)

VERBESSELT, J. *De Vrijheid Merchtem in de Late Middeleeuwen vanaf de 13de tot de 16de eeuw*. Pittem, 1965.

VERBESSELT, J. Burchten en Mottekastelen. In *Eigen schoon en de Brabander*. jg 1993, p. 391-408

VERBESSELT, J. De oude grenzen tussen Brabant en Vlaanderen-Henegouwen. In *Eigen Schoon en De Brabander*, jg. 72 (1982), p. 121-154.

WAUTERS, A. *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammannie de cette ville*. Brussel, 1855.

[https://nl.wikipedia.org/wiki/Heinsberg_\(stad\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Heinsberg_(stad)) (geraadpleegd op 7 februari 2023)

https://fr.wikipedia.org/wiki/Motte_castrale

<https://www.landen.be/motten-en-tumuli> (geraadpleegd op 7 februari 2023)

<https://www.kbr.be/nl/projecten/kaart-van-ferraris/> (geraadpleegd op 7 februari 2023)

Inhoud

Inleiding.....	2
Vroegmiddeleeuwse versterkingen: over walburchten en castrale mottes.	3
Middeleeuws Merchtem in een notendop.....	6
Castrale mottes in Merchtem?	7
Appelkot (Terspelt).....	8
Borcht (Reedijk)	10
Den Bergh (Burchtlaan)	16
Hof Ten Houte	17
Hof te Pensceghem	18
Hof ter Hamme	21
Hunsberg.	22
Besluit	25
Bibliografie	26